

УДК 364-785.14-053.9

О. Ю. Новікова,
аспірант

(Харківська державна академія культури)

СУТНІСТЬ ПОНЯТТЯ "СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА АДАПТАЦІЯ ЛЮДЕЙ ПОХИЛОГО ВІКУ"

У статті проаналізовано понятійний ряд "адаптація", "соціальна адаптація", "соціально-педагогічна адаптація". Розглянуто проблеми життєдіяльності людей похилого віку. З урахуванням конкретного особистісного характеру соціально-педагогічної адаптації визначено поняття "соціально-педагогічна адаптація людей похилого віку". Виявлено, що соціально-педагогічна адаптація є цілеспрямованим процесом, який має конкретний особистісний характер.

У більшості країн сучасного світу зростає кількість людей похилого віку. В економічно розвинених країнах частка осіб старшої вікової групи складає від 12 % до 22 % від загальної чисельності населення. За прогнозами ООН, до 2025 р. чисельність людей старше 60 років досягне у світі 1,2 млрд. (у 1992 р. – більше 400 млн.).

Сьогодні кожний п'ятий житель України (20,4 %) досяг 60-річного віку. Число людей 65 років і старших, що у 1994 році складало 14 %, у 2025 році збільшиться до 21 %. Проблеми літніх людей мають глибинні причини і носять довготривалий характер. Вони існували завжди, але в кожному історичному періоді проявлялися по-різному. В останні три-чотири роки тема старіння населення України, проблеми людей похилого віку доволі чітко окреслені офіційними структурами, науковими колами, громадськістю і засобами масової комунікації. На рівні офіційної ідеології в нашій країні прийнята концепція забезпечення умов благополучного життя не на принципах "спокійного доживання", а на основі повнокровної участі людей похилого віку в житті суспільства через їх можливості і бажання. Про це свідчить підписання Україною основних міжнародних документів з проблем людей похилого віку, розробка національної законодавчої бази, яку на сьогодні складає низка законів і законопроектів.

Проблеми старості, старіння вирішують спеціалісти з медицини, філософії, соціології, психології, геронтології. Соціальна педагогіка, в тому числі її підрозділи андрагогіка, герогогіка, розробляють проблематику, пов'язану із соціально-педагогічним аспектом життєдіяльності в соціумі представників старшої вікової групи, зокрема проблеми соціалізації, соціальної адаптації людей геронтологічної групи.

Проблеми людей похилого віку досліджувались соціологами (М. Александрова, А. Дмитрієв, З. Саралієва, В. Шапіро). Значний вклад у розвиток соціальної геронтології внесли: психолог Б. Ананьєв, який обґрунтував необхідність комплексного підходу до процесу старіння; сучасні геронтологи Г. Абрамова, В. Альперович, А. Лідерс, А. Козлов, Р. Яцемирська, а також зарубіжні автори – А. Адлер, Е. Берн, К. Хорнц, Е. Фромм, Т. Шибутані. Накопичений значний теоретичний матеріал та емпіричний досвід соціальної роботи з людьми похилого віку (Р. Вебер, Н. Дементєва, І. Лотова, Е. Карюхін, О. Краснова, Є. Холостова, Н. Щукіна та інші). З'явилась низка наукових досліджень, у яких розглядаються соціально-педагогічний компонент у системі соціального захисту населення (В. Бочарова, М. Гурьянова, І. Ліпський, В. Нікітін); питання організації соціально-педагогічної підтримки людей похилого віку (Н. Басов, В. Фокін, Н. Шмельова та інші); технології соціально-педагогічної роботи (Б. Алмазов, Н. Гарашкіна, Л. Мардахаєв та інші).

Адаптація як глобальна проблема є об'єктом вивчення різних наук і носить міждисциплінарний характер. Аналіз філософської, психологічної, соціологічної, педагогічної, соціально-педагогічної літератури показав, що сьогодні накопичений численний матеріал щодо проблеми адаптації. Науковці розглядали проблему адаптації особистості в різноманітних аспектах: біологічні і соціально-медичні аспекти адаптації відображені в дослідженнях А. Авцина, А. Адо та інших; у соціокультурному та філософському (В. Верещагін, Ю. Ган, С. Кінєлев, Г. Царгородцев, Л. Шпак); психологічному (Б. Ананьєв, Г. Балл, О. Киричук); соціологічному (О. Алексєєва, О. Бодальов, Є. Вітенберг, Ю. Ган, І. Калайков, І. Кон, А. Парсонс, Н. Селзер, П. Сорокін); педагогічному (В. Андрєєва, Л. Закутська, С. Селіверстов, О. Плотникова, Є. Савченко, Г. Чуткіна); соціально-педагогічному (Н. Жукова, Л. Закутська, С. Подмазін, Н. Сас) аспектах.

Залежно від аспекту розгляду проблеми адаптації вивчають різні її сторони, котрі тією або іншою мірою відображають адаптацію людей похилого віку. Проблема життєдіяльності людей похилого віку – це проблема сучасної форми цивілізації, в якій на сьогоднішній день не існує адекватних соціально організованих форм адаптації представників старшої вікової групи, відсутні комплексні наукові роботи щодо визначення сутності поняття та специфіки процесу соціально-педагогічної адаптації осіб старшого віку до нових умов життя в посттрудовий період.

Метою статті є обґрунтування актуальності та визначення сутності поняття "соціально-педагогічна адаптація людей похилого віку".

Останнім часом спостерігається стрімкий розвиток соціальної педагогіки як нової галузі педагогічних знань та сфери наукових пошуків. Однак, поки що не існує відносно сталих визначень об'єкта, предмета соціальної педагогіки, однозначного трактування її найважливіших понять. О. Безпалько, аналізуючи останні дослідження в галузі соціальної педагогіки, констатує, що значна кількість проблем соціальної педагогіки залишається поза увагою дослідників. "Одним із проблемних питань сучасної соціальної педагогіки все ще залишається неузгодженість термінології, нечіткість, а часто й подвійне трактування багатьох понять, що не дозволяє дати точну оцінку багатьом новим соціально-педагогічним явищам та процесам" [1: 10]. Поняття "соціально-педагогічна адаптація" увійшло в наукову термінологію порівняно нещодавно. Отже, вважаємо за необхідне більш детальне вивчення цього поняття.

У загальному значенні термін "адаптація" (від лат. *adaptio* – пристосування) – це пристосування організму та його функцій, органів та клітин до умов середовища. Адаптація спрямована на збереження збалансованої діяльності систем, органів та психічної організації індивіда за умов життя, що змінилися.

Соціальна адаптація – це "процес пристосування індивіда до умов соціального середовища, формування адекватної системи стосунків із соціальними об'єктами, інтеграція особистості в соціальні групи, діяльність щодо освоєння стабільних соціальних умов, прийняття норм і цінностей нового соціального середовища" [2: 8]. На думку Л. Мардахасєва, соціальна адаптація є необхідною умовою для забезпечення оптимальної соціалізації людини. Соціальна адаптація – явище, що характеризує найбільшу пристосованість людини до навчання та виховання, а також свідчить, що умови, в яких перебуває особа, для неї є оптимальними [3: 11]. Соціальна адаптація індивіда є актуальною й однією із найбільш складних проблем соціальної педагогіки, бо вона віддзеркалює не тільки стан людини, але й процес, протягом якого особистість набуває рівноваги й стійкості до впливу соціального середовища.

Як соціально-педагогічна проблема, соціальна адаптація є механізмом соціального виховання, це процес та результат пристосування всіх соціальних суб'єктів до умов нового соціального середовища, який може здійснюватися активно чи пасивно, тобто соціально-адаптаційний процес передбачає не лише прийняття особистістю соціальних норм соціуму, але й здатність людини надавати подіям бажаний для себе напрям діяльності.

У сучасній науці категорія "соціальна адаптація" є міждисциплінарною, не існує єдиних підходів до вирішення видів та форм адаптації. На сьогоднішній день у дослідженнях виділяють такий вид соціальної адаптації як соціально-педагогічна. На думку одних дослідників, соціально-педагогічна адаптація – це вид соціальної адаптації; позиція інших – соціально-педагогічна адаптація є родовим поняттям, яке включає різні види адаптації, в тому числі й соціальну; треті вважають, що соціальна адаптація і соціально-педагогічна адаптація – це поняття тотожні.

Так, М. Маслова стверджує, що соціально-педагогічна адаптація включає дидактичну, соціальну, соціально-психологічну та інші види адаптації. Тобто соціально-педагогічну адаптацію необхідно розглядати на педагогічному, соціальному, психофізіологічному, професійному, побутовому та інших рівнях, де на соціальному рівні розуміється взаємодія особистості з середовищем (новим оточенням), в якому перебуває особистість, з формуванням нових способів поведінки, спрямованих на гармонізацію відносин із соціумом. Зазначимо, що вказані вище види адаптації існують не ізольовано, а входять до загальної структури процесу адаптації, взаємозумовлюють і доповнюють один одного на різних рівнях адаптації, забезпечуючи інтегративну характеристику цього процесу [4: 37]. Л. Кошелева, досліджуючи соціально-педагогічну адаптацію дітей з обмеженими можливостями, розглядає останню як вид соціальної адаптації [5: 24]. На нашу думку, соціально-педагогічна адаптація – це частина соціальної адаптації.

В. Осенніков, досліджуючи соціально-педагогічну адаптацію підлітків в умовах оздоровчого освітнього закладу, вважає, що це цілеспрямований процес взаємодії особистості та середовища, який орієнтує підлітка на збереження здоров'я, гармонізацію стосунків; формування його соціального статусу; сприяє засвоєнню нових соціальних ролей, прийняттю норм і цінностей соціальної групи, активізації механізмів адаптації підлітка [6: 40].

Дослідженню соціально-педагогічної адаптації студентів вищого навчального закладу в процесі формування їх ціннісного відношення до педагогічної професії приділила увагу Н. Шепілова. Автор констатує, що "соціально-педагогічна адаптація – це процес пристосування особистості до навчального процесу вищого навчального закладу, активного засвоєння норм, цінностей, особливостей педагогічної професії, набуття вмінь та навичок майбутньої професійної діяльності, забезпечення прийняття на себе нової соціальної ролі, гармонійне входження особистості в систему соціальних відносин" [7: 31].

Вивчаючи соціально-педагогічну адаптацію дітей-сиріт в умовах закладів професійної освіти, Ю. Яблоновська визначає соціально-педагогічну адаптацію дітей-сиріт як педагогічно організований процес сприйняття дітьми досвіду соціального життя і пізнання ними різноманітних соціальних ролей [8: 32].

А. Сичов, досліджуючи соціально-педагогічну адаптацію першокурсників до навчання у вищому навчальному закладі, у контексті цілей свого дослідження, проаналізувавши понятійний ряд адаптація, фізіологічна адаптація, психологічна адаптація, педагогічна адаптація, соціальна адаптація, "сконструював", як зауважив науковець, поняття "соціально-педагогічна адаптація студентів-

першокурсників до навчання". "Соціально-педагогічна адаптація студентів факультету фізичної культури та спорту – це педагогічно організований цілісний процес накопичення ними досвіду в навчальній, виховній і спортивній діяльності, в результаті якого в них виникають моделі і стратегії поведінки, адекватні умовам цього середовища, що змінюються" [9: 43].

Н. Соколова, розглядаючи соціально-педагогічну адаптацію старших підлітків засобами економічного виховання, визначає, що це педагогічно організований процес сприйняття підлітками досвіду соціально-економічного життя, пізнання ними різноманітних соціальних ролей, розвиток їх особистісного потенціалу засобами економічного виховання в умовах, які сприяють активному включенню їх до існуючого середовища [10: 38].

Отже, соціально-педагогічна адаптація є цілеспрямованим активним процесом, який має конкретний особистісний характер. Люди похилого віку як специфічна соціально-демографічна група мають свої характеристики і проблеми. Розглянемо соціально-педагогічні проблеми життєдіяльності людей старшої вікової групи в українських реаліях.

Соціально-економічна ситуація в Україні, зміни в політичній та соціально-культурній сферах, зниження рівня життя населення призвело до того, що категорія людей похилого віку опинилася на "узбіччі" життя, стала маргінальною. Як правило, слова "старість" і словосполучення "люди похилого віку" несуть в собі негативне семантичне значення, часто синонімічні словам "ушкоджений", "відживший". Український пенсіонер має низку особливостей у зв'язку з його проживанням в пострадянській країні транзитивного періоду. Більшу частину свого життя він прожив за радянських часів, а власну вікову кризу проживає одночасно з ідеологічною, соціальною та економічною кризою в суспільстві. Отже, окрім вирішення власних вікових завдань, йому необхідно пристосовуватися до нових умов життя, які не є для нього сприятливими.

Однією з основних проблем літніх людей є проблема стану здоров'я. Показники захворюваності в літньому віці вищі, ніж в інших вікових групах. Серед них тільки 22 % практично здорових. У 34 % людей старшого віку спостерігаються важкі порушення функцій внутрішніх органів. На фоні вікових змін накопичуються хронічні захворювання з тенденцією до поступового прогресу й інвалідності [11: 97].

Ще одна проблема літніх людей – самотність. Самотніми вважаються люди, що не перебувають в шлюбі, не мають сім'ї або не мають регулярного матеріального і духовного зв'язку з родичами. За різними оцінками, загалом по Україні від 1 до 3 млн. громадян старшого віку є самотніми. Серед них літні і старі люди складають більше 50 %. Соціологічні дослідження, проведені в Україні останніми роками, показали, що скарги на самотність у осіб літнього віку займають перше місце. У осіб старше 70 років цей показник досягає 99-100 % [12: 141]. Самотність відчують овдовілі особи, їх потреби в спілкуванні залишаються незадоволеними, що призводить до появи загостреного почуття невдоволеності всім життям як минулим, так і сьогоdnішнім. Самотність є однією з найгостріших психологічних і соціально-педагогічних проблем літніх людей.

Іншою проблемою для літніх людей є зниження рівня життя. Основним джерелом доходу людей літнього віку є пенсія, середній розмір якої незважаючи на підвищення, не доведений до рівня прожиткового мінімуму. Для більшості літніх людей вихід на пенсію – це зниження прибутків в 1,5-2 і більше разів. За рівнем матеріального забезпечення значу частину старшого покоління можна віднести до категорії малозабезпечених або бідних. У нашій країні близько 80 % літніх людей живуть за межею бідності. Найбільш проблемним є матеріальне становище у віці 60-65 років – це пов'язано з падінням рівня доходів внаслідок виходу на пенсію чоловіків; і у віці 70-75 років, коли із смертю одного з членів подружжя сімейний прибуток також знижується [13: 43]. Останнім часом набуло поширення поняття "геронтологічна злочинність", під яким розуміють злочини, що вчиняються особами та проти осіб похилого віку. Погіршення в Україні демографічної структури суспільства, складна соціально-економічна та криміногенна ситуація спричинили збільшення майже удвічі кількості геронтологічних злочинів. Кількісні показники злочинів, вчинених з боку та проти осіб похилого віку, демонструють тенденцію до стабільного зростання. Результати досліджень засвідчують, що у 2001 р. особами похилого віку було вчинено 1,75 % від загальної кількості злочинів, а в 2008 році – вже 2,75 %. Якщо у 2001 році проти вказаної категорії осіб було вчинено 9,75 % від загальної кількості злочинів, то у 2008 році їх кількість зросла до 13 %. При цьому варто враховувати підвищену латентність таких злочинів, що зумовлена низкою об'єктивних і суб'єктивних чинників. Існують переконливі підстави вважати, що кількість таких злочинів зростатиме й надалі [14: 160].

Можна констатувати маргінальність становища та несприятливу адаптацію осіб старшої вікової групи у сучасному українському соціумі. Ставлення до старості зумовлене віковими стереотипами, що засвоюються з дитинства. Ці стереотипи підтримуються культурною традицією, підсилюються засобами масової комунікації і соціальним оточенням. Поширена думка, що люди похилого віку інтелектуально деградуєть, не приносять користі суспільству, не живуть повноцінним життям, а доживають, суттєво впливає на поведінку осіб старшого віку, внаслідок чого знижується їх власна самооцінка. Упереджене ставлення до людей похилого віку впливає на формування суспільної думки. Обмеженість набору

соціальних ролей і культурних форм активності звужує рамки їхнього життя. Гостро постає проблема повноцінного інтегрування людей "третього віку" у соціокультурне середовище, адаптації до нових умов життя в посттрудо́вий період [15: 143]. Проте роки старіння (а це може бути період до 20-25 років) можуть бути активними і приємними. Багато що тут залежить від самої людини, її оточення, стану здоров'я і фізичної активності, а головне від відповідного емоційного настрою.

Дослідники прогнозують песимістичний і оптимістичний сценарії розвитку майбутнього суспільства. Перший, песимістичний, заснований на традиційній концепції "залежності" непрацездатних громадян як економічно неактивного населення. Інший прогноз – оптимістичний, згідно з яким літні люди можуть стати чинником стійкого розвитку сучасного суспільства. В основі оптимістичного сценарію лежить ефективна соціально-педагогічна адаптація людей старшого віку, результатом якої є безконфліктне, діяльнісне, змістовне буття, коли можна віддати себе громадській діяльності (наприклад, волонтерству), можна поділитися своїм досвідом і накопиченими знаннями. Отже, соціально-педагогічна адаптація людей похилого віку це:

– активне взаємоприспосовування і взаємозвикання людини похилого віку до умов соціального середовища;

- гармонійне входження в систему соціальних відносин;
- освоєння різноманітних соціальних ролей;
- здійснення соціально-цінної діяльності без довготривалих внутрішніх і зовнішніх конфліктів;
- розвиток адаптаційних потреб і адаптаційних можливостей;
- орієнтація на подальший розвиток, самовдосконалення, самоідентифікацію.

У нових соціально-економічних реаліях інформаційного суспільства проблема соціально-педагогічної адаптації людей похилого віку стає ще більш значущою. Визначення специфіки цієї проблеми з урахуванням особливостей життєдіяльності людини похилого віку в умовах інформаційного суспільства може бути **напрямом подальшого дослідження**.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Безпалько О. В. Наукові дослідження в галузі соціальної педагогіки : результати моніторингу 2007-2009 рр. / О. В. Безпалько // Соціальна педагогіка : теорія та практика. – 2010. – № 1. – С. 4–13.
2. Соціальна педагогіка : мала енциклопедія / [за заг. ред. І. Д. Звереві]. – К. : Центр учбової літератури, 2008. – С. 7–8.
3. Словарь по социальной педагогике : [учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений] / авт.-сост. Л. В. Мардахаев. – М. : Издательский центр "Академия", 2002. – 11 с.
4. Маслова М. Е. Социально-педагогическая адаптация детей группы риска : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / М. Е. Маслова. – Ставрополь, 2001. – 190 с.
5. Кошелева Л. Н. Социально-педагогическая адаптация детей с ограниченными возможностями : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Л. Н. Кошелева. – Сургут, 1998. – 180 с.
6. Осенников В. Я. Социально-педагогическая адаптация подростков в условиях оздоровительного образовательного учреждения : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.00 / В. Я. Осенников. – Челябинск, 1999. – 191 с.
7. Шепилова Н. А. Социально-педагогическая адаптация студентов вуза в процессе формирования их ценностного отношения к педагогической профессии : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08 / Н. А. Шепилова. – Магнитогорск, 2003. – 187 с.
8. Яблоновская Ю. О. Социально-педагогическая адаптация детей-сирот в условиях учреждений начального профессионального образования : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Ю. О. Яблоновская. – Челябинск, 1997. – 166 с.
9. Сычев А. В. Социально-педагогическая адаптация первокурсников к обучению в вузе (на примере факультета физической культуры и спорта) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02 / А. В. Сычев. – Тамбов, 2004. – 172 с.
10. Соколова Н. А. Социально-педагогическая адаптация старших подростков средствами экономического воспитания в условиях учреждения дополнительного образования детей : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Н. А. Соколова. – Челябинск, 2000. – 171 с.
11. Новікова О. Ю. Соціальні трансформації українського суспільства / О. Ю. Новікова // Стратегія розвитку України у глобальному середовищі : матеріали II міжнародної науково-практичної конференції, (13–15 листопада 2009 р.) – Т. II. – Сімферополь : ВіТроПринт, 2009 – С. 97–99.
12. Новікова О. Ю. Підготовка соціальних педагогів до роботи у геріатричних закладах / О. Ю. Новікова // Актуальні проблеми підготовки фахівців у галузі соціально-педагогічної діяльності : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, (5–7 листопада 2009 р.) / за ред. А. І. Конончук. – Ніжин : Видавництво : НДУ ім. М. Гоголя, 2009. – С. 141–142.
13. Мельниченко О. А. Підвищення рівня та якості життя населення : механізм державного регулювання : [монографія] / О. А. Мельниченко. – Х. : Вид-во ХарPI НАДУ "Магістр", 2008. – 223 с.
14. Андрушко А. В. Суїцидальна поведінка осіб похилого віку як кримінологічна проблема / А. В. Андрушко // Закарпатські правові читання : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції студентів та аспірантів, (28–30 квітня 2009 р.) / за заг. ред. професора Ф. Г. Ващука та доцента П. А. Трачука. – Ужгород, 2009. – С. 159–162.

15. Краснова О. В. Социальная психология старения : [учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений] / О. В. Краснова, А. Г. Лидерс. – М. : Издательский центр "Академия", 2002. – 288 с.

Матеріал надійшов до редакції 19.01. 2011 р.

Новикова О. Ю. Сущность понятия "социально-педагогическая адаптация пожилых людей".

В статье проанализирован понятийный ряд "адаптация", "социальная адаптация", "социально-педагогическая адаптация". Рассмотрены проблемы жизнедеятельности пожилых людей. С учетом конкретного личностного характера социально-педагогической адаптации определено понятие "социально-педагогическая адаптация пожилых людей". Выявлено, что социально-педагогическая адаптация является целенаправленным процессом, который имеет конкретный личностный характер.

Novikova O. Yu. The Essence of the Notion "Sociopedagogical Adaptation of the Aged People".

The article analyzes the definite conceptual row "adaptation", "social adaptation", "sociopedagogical adaptation". The problems of vital functions of the aged people are considered. Taking into account the definite personality character of sociopedagogical adaptation, the concept of the "sociopedagogical adaptation of the aged people" is defined. It has been discovered that sociopedagogical adaptation is the task-oriented process that has the definite personal character.